

УДК 811.161.2'42

О. О. Алексеева*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна***Проблема тексту та актуальні питання його дослідження
в сучасному мовознавстві**

Алексеева О. О. Проблема тексту та актуальні питання його дослідження в сучасному мовознавстві. У статті розглянуто проблему тексту у вітчизняній та зарубіжній лінгвістиці. Проаналізовано наукові погляди на визначення тексту та його категорій. Подано характеристику таких особливостей художнього тексту, як монологічне та діалогічне мовлення, схарактеризовано усну та письмову форму існування тексту. Досліджено особливості й актуальність синтаксису художнього тексту в сучасному мовознавстві. У роботі висвітлено поняття стилістичного та експресивного синтаксису, а також аспекти, які він охоплює.
Ключові слова: речення, текст, категорії тексту, монолог, діалог, синтаксис, стилістичний синтаксис, експресивний синтаксис.

Алексеева Е. А. В статье рассмотрено проблему текста в отечественной и зарубежной лингвистике. Проанализировано научные взгляды на определение понятий текста и его категорий. Дано характеристику таких особенностей художественного текста, как монологическая и диалогическая речь, охарактеризовано устную и письменную формы существования текста. Исследовано особенности и актуальность синтаксиса художественного текста в современном языкознании. В работе освещено понятие стилистического и экспрессивного синтаксиса, а также аспекты которые он охватывает.
Ключевые слова: предложение, текст, категории текста, монолог, диалог, синтаксис, стилистический синтаксис, экспрессивный синтаксис.

Alekseeva O. O. The problem of the text in home and foreign linguistics is regarded. Scientific views on defining of the notions of the text and its categories are analyzed. The characteristics of such features of artistic texts as monologue and dialogue is given, oral and written forms of the text are characterized. Peculiarities of artistic text syntax and its relevance are investigated. The notions of stylistic and expressive syntax and its aspects are revealed.
Key words: sentence, text, text categories, monologue, dialogue, syntax, stylistic syntax, expressive syntax.

У другій половині XIX–XX ст. основною одиницею висловлювання вважали речення. Сучасні ж філологічні студії містять вагомий обґрунтування тексту як основної синтаксичної одиниці. На сьогодні питання тексту можна вважати одним із найбільш досліджуваних у мовознавстві, а проблема тексту належить до пріоритетних для вітчизняної та зарубіжної лінгвістики початку XXI століття.

Проблема тексту багатоаспектна. Один із напрямків її лінгвістичного аналізу полягає у вивченні особливостей прагматичного потенціалу тексту та його експресивності.

Актуальність нашої статті зумовлена тим, що текст, способи його композиційної та змістової організації з урахуванням основних категорій та лексико-граматичних засобів посідають важливе місце в сучасному мовознавстві. Особливу увагу науковців привертають прозові художні тексти, що визначаються багатством стилістичних та експресивно-синтаксичних засобів. Детальне їх дослідження

дає можливість з'ясувати й висвітлити цілий ряд актуальних питань, починаючи зі способів організації зв'язного тексту й закінчуючи визначенням індивідуального авторського стилю художніх творів.

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати стан вивчення лінгвостилістики тексту та експресивного синтаксису в сучасному мовознавстві.

Протягом тривалого часу для більшості лінгвістів предметом вивчення були речення та висловлювання, що утворюють як письмовий, так і усний тексти. Із другої половини XX ст. поняття «текст» було введено до кола синтаксичних спостережень, і лінгвісти у своїх дослідженнях перейшли від речення до цілої послідовності речень. У 70-х роках XX ст. вчені дійшли висновків, що основною одиницею мовлення є не речення, а текст. Речення є лише окремим випадком, різновидом тексту [19]. О. О. Леонтьєв зазначає, що лінгвістика на той час «ще не мала достатнього концепту-

ального апарату» для повного дослідження тексту як цілісного утворення [19].

Саме те, що текст почав розглядатися вченими як найвища одиниця мови, зумовило необхідність дослідження синтаксису тексту, або синтаксису надфразної єдності. Слід відзначити, що до цього часу науковцями не вироблено єдиного всеохопного поняття «текст». На початкових етапах дослідження проблеми О. С. Ахманова розглядає текст як «мовленнєве утворення, зафіксоване на письмі» [1:470]. Пізніше цей термін означає вже не лише акт мовлення, «послідовність вербальних знаків» [18:456], а й «об'єднану смисловим зв'язком послідовність знакових одиниць, основними властивостями якої є зв'язність та цілісність».

У Короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів за редакцією С. Я. Єрмоленко поняття «текст» визначається як зв'язна мова, письмове чи усне повідомлення, що характеризується змістовою і структурною завершеністю, орієнтацією автора на певного адресата [11:182]. У термінологічній енциклопедії О. О. Селіванової текст – це «цілісна семіотична форма лінгвопсихоментальної діяльності мовця, концептуально та структурно інтегрована, що служить прагматичним посередником комунікації й діалогічно вбудована до семіотичного універсалу культури» [22:599–601]. Л. Г. Бабенко визначає текст як реалізацію «всіх мовних одиниць (від фонему до речення)», що є складним мовним знаком [2:12]. Ця ж думка щодо тексту як складного знакового утворення простежується в працях інших мовознавців: М. Л. Брандеса, Ян Корженсько-го [5:74; 16:68].

Важливим складником означеної проблеми є виявлення та аналіз його внутрішньої організації, розгляду яких присвячено численні праці вітчизняних та зарубіжних дослідників. Так, М. Ю. Лотман розглядає текст на синтагматичному рівні як структурне ціле. «Текст не являє собою просту послідовність знаків. Для нього характерним є внутрішня організація». Мовознавець акцентує на «ієрархічності тексту», яка характеризує поняття тексту як складну конструкцію підсистем. Звідси випливає, що «ряд елементів, які належать внутрішній структурі, відносяться до підсистем різного типу (розділи художніх творів, строфи, вірші)» [20]. В. А. Кухаренко, аналізуючи поняття тексту, зазначає, що він не є «хаотичним нагромадженням одиниць різних мовних рівнів», а являє собою «упорядковану систему, у якій усе взаємопов'язано та взаємообумовлено» [16].

Подібною думки дотримується Н. С. Валгіна, яка вважає текст завершеним структурним цілим та визначає як «об'єднану за смислом послідовність знакових одиниць, основними властивостями якої є зв'язність і цілісність» [6:7]. З. Я. Тураєва також розуміє текст як «певне впорядковане багатоманіття речень, об'єднаних різними типами лексичного, логічного та граматичного зв'язку, здатне передавати певним чином організовану та направлену інформацію. Текст є складним цілим, яке функціонує як структурно-семантична єдність» [25:11]. В. О. Хендрікс, акцентуючи на проблемах дослідження тексту, зауважує, що граматичні відношення існують за межами речення, і проводить паралель між поняттями «аналіз дискурсу», «лінгвістика тексту» та «стилістика» [26:172].

Отже, усі науковці сьогодні розглядають текст як смислову і завершену структуру. Відповідно, визначаються такі властивості тексту, як «конструктивна організованість, внутрішня і зовнішня форма», «цілісність, зв'язність і завершеність» [6]. Інші мовознавці визначають текст з іншого погляду: «акт мовлення», «одиниця мовленнєвої комунікації» [19; 10; 12].

Із поняттям «текст» пов'язане поняття «текстема», яке О. О. Селівановою визначається як «абстрактна інваріантна одиниця текстового рівня мови, що характеризується певним тематичним змістом, композиційною структурою, відбором лексико-фразеологічних, граматичних, стилістичних засобів та інтенційно-прагматичними особливостями» [22:601–602].

Текст як системна та структурна єдність характеризується низкою категорій, які науковці поділяють на дві групи: змістові та формально-структурні [8; 2; 25]. Поняття «категорії тексту» визначається О. О. Селівановою як «надпарадигмальна інваріантна ознака, що відображає найбільш суттєві закономірності текстом й актуалізованих текстів» [22:602].

Н. С. Валгіна підкреслює важливість таких структурних категорій тексту, як цілісність та зв'язність [6:26]. Очевидно, що обидві групи категорій взаємозумовлені й не можуть існувати окремо, оскільки характеризують текст із різних боків: перша розглядає його як лінгвістичний об'єкт, а друга – як об'єктивну дійсність.

У сучасній лінгвістиці виділяють такі категорії тексту, як зв'язність, або когезія [2; 14; 8; 17; 15]; завершеність [14; 8; 15]; членування [2; 8; 17; 15]; інформативність [8; 17; 15]; інтеграція [8]; предикація [8]; континуум [8]; автосе-

мантія [8]; ретроспекція [8]; перспекція [8]; модальність [8]; антропоцентричність [17]; локально-темпоральна співвіднесеність [17]; концептуальність [17]; прагматична спрямованість [17]; цілісність [15]; лінійність [15].

Незважаючи на те, що текстові категорії активно досліджуються вченими, багато з них ще не отримали повного й несуперечливого висвітлення. Це, як і визначення змісту поняття «текст», залишається основною проблемою лінгвістики тексту. Очевидним є той факт, що текст за своєю природою є багатоплановою структурою, тому це поняття має численні класифікації, що характеризують його з різних сторін.

За формою мовленнєвої презентації тексти поділяють на усні та письмові. Зокрема, Д. Е. Розенталь [21:553] та О. С. Ахманова [1:470] дотримуються погляду на поняття «текст» як письмове утворення. С. Я. Єрмоленко [11:182] та Ян Корженський [14] визнають наявність як письмового, так і усного текстів. І. Р. Гальперин стверджує, що текст – це «породження письмового варіанту мови» [8:5]. Залежно від стилю мовлення виділяються два типи текстів: художній та нехудожній [15:52; 25:9; 6:69]. Кожен різновид тексту потребує особливого аналізу.

Художній текст будується відповідно до образного мислення і спрямований на емоційну сферу читача, має комунікативно-естетичну функцію впливу на особистість. Звідси – текст маніфестує ідіостиль автора, має підтекстний, інтерпретаційний функціональний план, конструє вторинну дійсність [2].

Кожен художній твір є оригінальним, неповторним та індивідуальним витвором мистецтва автора і становить внутрішній, окремий світ, створений письменником шляхом передання свого внутрішнього стану та стану персонажів. Так створюється вторинна дійсність. Внутрішній образний план часто передається через зовнішній предметний план. Таким чином виникає двоплановість та багатоплановість тексту, що не властиво для нехудожнього тексту. На цьому також свого часу наголошував Р. Барт [3:417], який стверджував те, що множинність є однією з провідних властивостей тексту, у ньому наявна багатоманітність смислів.

Відповідно до форми спілкування виділяють тексти монологічні та діалогічні. У цьому вбачається ще одна особливість художнього твору. Наявність діалогу (і) або монологу передбачає насиченість тексту чис-

леними синтаксичними засобами та стилістичними прийомами, притаманними власному стилю автора. Текст як монолог, діалог або полілог досліджують М. Л. Брандес [5], З. В. Валюсинська [7:299–313] та ін.

Сучасний стан розвитку синтаксичної науки характеризується пильною увагою до складних синтаксичних одиниць не лише в аспекті їх формально-синтаксичної будови й семантичної організації, комунікативної оформленості, функціонування в цілому тексті, оскільки саме сукупність чинників різної природи може визначати належність тієї чи іншої конструкції до певного класифікаційного типу [10].

Синтаксис художнього тексту посідає провідне місце в лінгвістичних дослідженнях уже багато десятиліть. Він передбачає вивчення мовно-виражальних прийомів, конкретно-чуттєвих образів в окремих творах, ідіосистемах, жанрових різновидах текстів [4:14–15].

Стилістичний синтаксис С. Я. Єрмоленко називає експресивним [13:39]. Категорія експресивності взаємодіє зі структурними та семантичними категоріями тексту. Відповідно, виникає проблема співвідношення стилістичного, або експресивного, синтаксису та семантики. С. Я. Єрмоленко підкреслює, що важко встановити кордони між цими двома сферами лінгвістики [12].

Експресивний синтаксис досліджує М. Ю. Глазкова [9], яка наголошує, що експресивність є лінгвістичною категорією, яка реалізується в мові й мовленні та становить сукупність ознак мовної або мовленнєвої одиниці, а також цілого тексту.

Науковці також стверджують, що немає чітко вироблених стійких понять та їх дефініцій, категорій, які відображали б рівень синтаксичної лінгвістичної абстракції. Немає однозначності в застосуванні методів стилістичного аналізу в сфері синтаксису. Це зумовлено певними труднощами, що стосуються кваліфікації експресивних, експресивно-стилістичних синтаксичних структур, визначення їх функціонально-стильового навантаження, встановлення градації стилістичної семантики. Водночас учені погоджуються, що саме сфера синтаксису, сфера речення розкриває широкі можливості для передання смислу, синтезу нових значень у предикативних одиницях.

У річищі аналізу індивідуально-авторської стилістики синтаксичних одиниць, екс-

пресивної організації мови прози перебувають дослідження С. Я. Єрмоленко [13], Н. М. Сологуб [23], О. В. Ткач [24] та інших мовознавців.

Синтаксис художньої прози як одного із стилевих різновидів сучасної літературної української мови передбачає різні аспекти аналізу. С. Я. Єрмоленко виділяє, зокрема, такі:

- розгляд синтаксичних одиниць, властивих мові автора і мові персонажів, у зв'язку з чим протиставляється пряма й непряма, невластива-пряма, невластива-авторська мова;

- виявлення синтаксичних структур, що виконують основну роль у розрізненні типових форм художнього мовлення – опису, оповіді, роздуму;

- характеристика синтаксичних одиниць у плані протиставлення стилістичних параметрів книжності і розмовності мовлення;

- виділення спеціальних синтаксичних прийомів, засобів створення адекватного емоційного висловлення, іншими словами, виявлення структур суб'єктивної оцінки у висловленій думці;

- спостереження над закономірностями синтаксичної побудови простих і складних речень у різних індивідуальних стилях художнього мовлення [13:179].

Експресивні синтаксичні конструкції є засобом вираження не лише лінгвістичної категорії експресивності, але й ключових текстових категорій зв'язності та цілісності, а також персональності.

Питання синтаксису функціональних різновидів мовлення привертають увагу дослідників і з погляду кількісних характеристик типів мовлення, і в плані кваліфікації стилістичних функцій окремих синтаксичних структур. Дискусійним залишається питання про функціонально-стильову маркованість синтаксичних одиниць [12].

Вивчення ступеня «яскравості», «експресивності» синтаксичних структур – один із напрямків сучасної аналітичної стилістики. Їх аналіз потребує особливих методів, відмінних від аналізу граматичних значень та структурного синтаксису. Такі дослідження стилістичного синтаксису є пріоритетними для сучасної текстолінгвістики, оскільки багато питань синтаксичної організації залишаються на сьогодні дискусійними. Дослідження проблеми тексту та експресивного синтаксису є важливим та перспективним у сучасному українському мовознавстві.

Література

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. — М. : Советская энциклопедия, 1969. — 608 с.
2. Бабенко Л. Г. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика : Учебник ; Практикум / Л. Г. Бабенко, Ю. В. Казарин. — М. : Флинта ; Наука, 2005. — 496 с.
3. Барт Р. Избранные работы : Семиотика : Поэтика / пер. с фр. / [сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова]. — М. : Прогресс, 1989. — С. 413—423.
4. Бирик С. П. Оповідність в українській художній прозі : монографія / С. П. Бирик ; за наук. ред. С. Я. Єрмоленко. — К. : Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. — 288 с.
5. Брандес М. П. Стилистика текста. Теоретический курс : [учебник] / М. П. Брандес — М. : Прогресс-Традиция; ИНФРА-М, 2004. — 416 с.
6. Валгина Н. С. Теория текста / Н. С. Валгина. — М. : Логос, 2003. — 280 с.
7. Валюсинская З. В. Вопросы изучения диалога в работах советских лингвистов / З. В. Валюсинская // Синтаксис текста. — М. : Наука, 1979. — С. 299—313.
8. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. — М. : КомКнига, 2006. — 144 с.
9. Глазкова М. Ю. Экспрессивный синтаксис в современной публицистике (на материале русскоязычных и англоязычных аналитических общественно-политических статей) : автореф. дис. канд. филол. наук : 10.02.19 / М. Ю. Глазкова, Педагогический институт ФГОУ ВПО «Южный федеральный университет». — Ростов-на-Дону, 2010. — 20 с.
10. Дымарский М. Я. Проблемы текстообразования и художественный текст (на материале русской прозы XIX—XX вв.) / М. Я. Дымарский. — М. : УРСС Эдиториал, 2006. — 296 с.
11. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Подор О. Г. / За ред. С. Я. Єрмоленко. — К. : Либідь, 2001. — 224 с.
12. Єрмоленко С. Я. Стилистический компонент в семантике синтаксических единиц : дис. ... док. филол. наук : 10.02.02 / Светлана Яковлевна Єрмоленко. — К., 1989. — 400 с.
13. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика / С. Я. Єрмоленко. — К. : Наук. думка, 1982. — 210 с.

14. Корженский Я. Прагматический компонент и вопросы теории текста / Я. Корженский // Синтаксис текста. — М. : Наука, 1979. — С. 68—77.
15. Кожевникова К. Об аспектах связности в тексте как целом / К. Кожевникова // Синтаксис текста. — М. : Наука, 1979. — С. 49—67.
16. Криницька О. І. Реалізація комунікативних стратегій у художньому тексті (на матеріалі української модерної драми кінця XIX – початку XX століть): автореф. дис. канд. філол. наук : 10.02.01 / О. І. Криницька; Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника. — Івано-Франківськ, 2009. — 20 с.
17. Кухаренко В. А. Интерпретация текста / В. А. Кухаренко. — М. : Просвещение, 1988. — 192 с.
18. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В. Н. Ярцевой ; Ин-т языкознания АН СССР. — М. : Сов. энцикл., 1990. — 682 с.
19. Леонтьев А. А. Высказывание как предмет лингвистики, психолингвистики и теории коммуникации / А. А. Леонтьев // Синтаксис текста. — М. : Наука, 1979. — С. 18—36.
20. Лотман Ю. М. Структура художественного текста // Ю. М. Лотман. — СПб. : «Искусство — СПб», 1998. — 359 с. — Режим доступа : <http://www.ruthenia.ru/lotman/papers/sht/>.
21. Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. — М., 2001. — 624 с.
22. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. — Полтава : Довкілля-К, 2006. — 716 с.
23. Сологуб Н. М. Стилiстичні функції односкладних речень як ознака iндивiдуального стилю М. Коцюбинського i О. Гончара / Н. М. Сологуб // Обласна наук.-метод. конф., присвяч. 125-річчю з дня народження М. М. Коцюбинського: Тези доп. — Чернігiв, 1989. — Ч. 2. — С. 89—90.
24. Ткач О. В. Конструкції експресивного синтаксису у творах В. Самійленка / О. В. Ткач // Наук. пр. Харк. держ. пед. ун-ту ім. Г.С. Сковороди. Сер. Літературознавство. — Х., 2002. — Вип. 2 (31). — С. 84—88.
25. Тураева З. Я. Лингвистика текста (Текст: Структура и семантика) : [учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2103 «Иностр. яз.».]. — М. : Просвещение, 1986. — 127 с.
26. Хендрикс У. Стил ь и лингвистика текста / Хендрикс У. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 9. Лнгвостилистика / Отв. ред. И. Р. Гальперин. — М. : Прогресс, 1980. — 430 с.